

U borbama za oslobođenje Srbije

Napad na bugarske okupatore u Palisadu

Po izbijanju 1. proleterske divizije na Zlatibor bilo je očekivati da njene jedinice malo predahnu, odmore se i pripreme za predstojeće borbe. Međutim, vremena za odmor nije bilo jer je vojno-politička situacija zahtijevala da se brzo deštuje, a ne odmara. U to vrijeme, 23. augusta, Rumunija je istupila iz Trojnog pakta, a dva dana kasnije objavila je i rat Njemačkoj. Očekivala se skoro kapitulacija i fašističke Bugarske i povlačenje njenih okupacionih snaga iz Srbije. Pritisnut sa svih strana 26. augusta Hitler je naredio povlačenje njemačkih snaga s juga Balkana. To, a naročito prodiranje trupa Crvene armije prema Balkanu nagovještavalo je odlučujuću bitku za Balkan, u kojoj bi jedinice NOVJ u Srbiji mogle odigrati značajnu ulogu. S tim krupnim strategijskim zadatkom poklapao se i zadatak razbijanja posljednjih jačih uporišta četnika u Srbiji s kojima je računala domaća i strana reakcija u pogledu povratka kralja i starog režima u zemlju. Očigledno da je Srbija, u tom trenutku, i sa vojnog i sa političkog gledišta imala odlučujuću značaj za ishod rata i revolucije u Jugoslaviji.

Polazeći od nastale situacije i opšteg cilja za dejstva u Srbiji, vrhovni komandant NOV i POJ maršal Jugoslavije Josip Broz Tito 25. augusta uputio je direktivu štabu 1. proleterskog korpusa u kojoj mu je, pored ostalog, ukazao daje osnovno u Srbiji razbiti glavna četnička uporišta i likvidirati četničku vlast po srezovima, opštinama i selima, zadobiti pozicije na terenu i stvoriti vlastita uporišta gdje bi se mogli ostavljati ranjenici i primati oprema, zatim da ne treba napadati utvrđena mjesta i da jedinice ne smeju dozvoliti da ih neprijatelj nabaci natrag na Lim, već da prodiru na sjever.¹ Prema opštem planu 1. proleterski korpus imao je zadatak da sa Zlatibora prođe na Maljen i Suvobor, zauzme Valjevo i Lajkovac i da dalje nastupa prema Beogradu.

Da bi ukazao na značaj Srbije u datoj situaciji i mobilisao, ne samo komuniste već i sve borce, na disciplinovano izvršavanje svih zadataka i na potrebu intenziviranog političkog rada u jedinicama i na terenu, Divizijski komitet KPJ 1. proleterske divizije 25. augusta obratio se nekom vrstom proglašenja »Borcima i rukovodiocima Prve proleterske divizije« u kome je, pošto je ukazao na vojno-političku situaciju u zemlji i svijetu, pored ostalog, istakao: »Naša divizija kao vojno-politička jedinica prenosila je svuda plamen narodnooslobodilačke borbe, pokretala i mobilisala mase. Danas je više nego ikad potrebno da ona uspešno odgovori ulozi koja joj je dolaskom u Srbiju namenjena. Zajedno sa ostalim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji zadati odlučni udarac okupatorskim i izdajničkim trupama; razbiti Nedićev aparat; u potpunosti raskrinkati izdajničku rabotu Draže Mihailovića; pokrenuti i mobilisati široke narodne mase u narodnooslobodilački pokret i Narodnooslobodilačku vojsku; stvoriti

¹ Hronologija, str. 841.

uslove za organizovanje narodne vlasti i učešće srpskih narodnih masa u izgradnji federalne Srbije u federativnoj demokratskoj Jugoslaviji. . . Nastup i rad naših jedinica, s obzirom da se u njima nalaze borci iz svih zemalja Jugoslavije (Hrvati, Crnogorci, Bosanci i drugi), treba da bude reprezentativan i da doprinese jačanju bratstva i jedinstva srpskog naroda sa ostalim narodima Jugoslavije . . . U sprovođenju svih zadataka«, pisalo je na kraju proglasa, »ne samo rukovodioci i komunisti, nego i svi borci dužni su da se do maksimuma založe i time pokažu svoju proletersku svest i spremnost u borbi za svoj narod«. ² Svi ovi zadaci stajali su i pred 13. proleterskom brigadom, kao jednoj od tri brigade 1. proleterske udarne divizije.

Nasuprot namjerama Vrhovnog štaba, Nijemci a naročito četnici uz pomoć Bugara, nastojali su da Srbiju sačuvaju za sebe. Na pojavu 1. proleterske divizije na Zlatiboru oni su brzo reagovali. Već 24. augusta ujutro dijelovi 61. puka bugarske 24. divizije iz Palisada napali su 1. proletersku brigadu u zahvatu ceste koja vodi preko Zlatibora, uz istovremeno nastupanje 14. puka 7. SS divizije iz Vardišta i dijelova 2. puka »Brandenburg« zajedno s četnicima Zlatiborskog korpusa prema Zlatiboru. Nastojeći da Bugare izvuče što dalje na jug od Palisada, a zatim ih okruži i potuče na otvorenom prostoru izvan utvrđenja, zauzme Kraljeve Vode (danas Partizanske Vode), Palisad i Čajetinu, štab 1. proleterske divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da se postepeno povlači ispred Bugara, a 13. i 3. proleterskoj brigadi da brzim manevrom zapadno i istočno od ceste odsijeku neprijatelja od Palisada i zajedno s 1. proleterskom brigadom okruže i unište, uz obezbjeđenje od Užica (sada Titovo Užice).

Pošto se iz Dobroselice preko Borove glave i Nerandže (k. 1150) prebacila u rejon Ribnice, 13. proleterska brigada krenula je na sjever preko Kobilje glave (trig. 1178) u namjeri da manevrom sa zapada zajedno s 3. krajiškom proleterskom brigadom, okruži bugarske snage koje su napadale 1. proletersku brigadu. Međutim, primjetivši ovaj manevar Bugari su prekinuli nastupanje za 1. proleterskom brigadom i brzo se povukli u dobro utvrđeni Palisad, gdje su ih napali dijelovi 13. proleterske sa zapada i sjevera, 1. proleterske s juga i 3. proleterske brigade s istoka koja je dijelom snaga produžila na sjever, zauzela Čajetinu i jednim bataljonom izbila u rejon Kneževića radi obezbjeđenja od Užica. Iako okruženi sa svih strana, zahvaljujući solidno izgrađenim utvrđenjima i dobro organizovanom sistemu vatre, Bugari su uspjeli da odbiju ovaj napad. Za 13. proletersku brigadu bila je to prva borba s bugarskim okupatorima.

Na prijedlog štabova brigada, s obzirom da je neprijatelj u toku dana pretrpio velike gubitke, štab 1. proleterske divizije naredio je da se napad ponovi u toku noći smatrajući da postoje izgledi na uspjeh. Napad je bio silovit ali Palisad ni tada nije zauzet, pa su se borbe produžile i sutradan. Smatrajući da Palisad treba da zauzme radi bezbjednijeg daljeg prodora prema Đetinji i Zapadnoj Moravi, štab divizije donosi odluku da ga u noću između 25. i 26. augusta napadne, a da s dva bataljona 13. proleterske brigade poruši željezničku prugu Užice - Višegrad na odsjeku između željezničkih stanica Kremna i Šargan.

Dok su se u toku dana manje snage nalazile u dodiru s neprijateljem, ostale su se pripremale za predstojeći napad. Štab 13. proleterske brigade uputio je 1. i 3. proleterski bataljon, pod komandom zamjenika komandanta brigade Marka Rapa na rušenje pruge, a sa 2. i 4. proleterskim bataljonom oko 21 sat prešao je sa zapada u napad na Palisad zajedno s dijelovima 1. i 3. proleterske brigade koji su napadali na drugim pravcima. Borba je bila veoma žestoka i trajala je cijelu noć. Drugi proleterski bataljon, ispoljivši masovni heroizam, uspio je da se na svom pravcu napada probije kroz žičanu prepreku, ovlada rovovima i dijelom kuća iz kojih je neprijatelj pružao žestok otpor. Pod pritiskom i ostalih jedinica neprijatelj je do jutra bio sabijen u samo dvije utvrđene zgrade. Međutim, u tom odsudnom momentu jedan bataljon bugarskog 61. puka uspio je da se od Užica probije u Palisad i da od potpunog uništenja spasi njegove branioce. Nakon toga,

štab divizije ostavao je od daljih napada i jedinice povukao istočno, jugoistočno i južno od Palisada. Pošto zadržavanje 1. proleterske divizije na Zlatiboru nije bilo u duhu direktiva, Vrhovni štab je za to oštro zamjerio štabu divizije i podsjetio ga na glavni zadatak - prodiranje na sjever, a ne da se s jedinicama zadržava i krvari oko dobro utvrđenih uporišta neprijatelja.

Poslije borbi za Palisad 13. proleterska brigada, 26. augusta sa 2, 4. i 5. proleterskim bataljonom prikupila se u rejonu Kobilja glava (trig 1178) - Ribnica. Prema procjeni štaba brigade ona je u borbama na Palisad ubila 312, ranila 110 i zarobila 21 bugarskog vojnika, od kojih su 3 dobrovoljno izjavila da će se boriti protiv Nijemaca pa su ostali u brigadi, dok je sama imala gubitke od 14 poginulih i 40 ranjenih boraca. Poslije podne toga dana u sastav brigade stigli su i 1. i 3. proleterski bataljon, koji su u toku noći porušili željezničku prugu u dužini od 3,5 kilometara, zapalili željezničku stanicu Kremna i jedan magazin, zaplijenili više ratne opreme, ubili jednog i zarobili 6 njemačkih vojnika od toga 4 podoficira.

Prema naređenju štaba 1. proleterske divizije trebalo je da se 13. proleterska brigada, u toku noći između 26. i 27. augusta sa glavninom divizije prebaci istočno od ceste Užice - Kokin Brod i razmjesti na području Mučanjanj-planine.³ Međutim, kako su kasno stigli 1. i 3. proleterski bataljon u sastav brigade, ona se u toku noći pomjerila samo u rejon Karanovac - Borova glava, kod Dobroselice, i tu prenoćila. Sutradan došlo je do promjene situacije. Naime, Bugari su rano ujutro 27. avgusta napustili Palisad i povukli se u Užice.⁴ Nakon toga, štab 1. proleterske divizije uputio je 13. proletersku brigadu prema Užicu, 1. proletersku brigadu prema Kremnama i 3. proletersku brigadu prema Užičkoj Požezi.

Oko podne 27. augusta, 13. proleterska brigada krenula je pravcem Borova glava - Kraljeve Vode - Palisad - Čajetina sa zadatkom da zatvori pravac od Užica i da ofanzivno djeluje na neprijateljski saobraćaj i posade na komunikaciji Kokin Brod - Užice - Kremna. Sa 1. proleterskim i 5. bataljonom posjela je položaj prema Užicu u rejonu Bela zemlja - Mačkat - Kneževići, dok je 3. i 4. proleterski bataljon rasporedila u rejonu Šarac (k. 1149) - Gradina - Pjevčevo brdo (k. 1068), istočno od ceste Čajetina - Kraljeve Vode, radi bočnog dejstva na komunikaciju Ljubiš - Rožanstvo - Užice. Ostale jedinice sa štabom brigade, smjestile su se u Palisadu i Kraljevim Vodama.

Kako narednih dana nije bilo borbi to vrijeme je iskorišteno za vojno-političku obuku, partijski i kulturno-prosvjetni rad u jedinicama kao i političko djelovanje na terenu.⁵ Štab brigade 28. augusta održao je sastanak sa štabovima bataljona na kome je pretreseno stanje u jedinicama, analizirani zadnji marševi i borbe za Palisad i posebno ukazano na naredne zadatke koji su očekivali brigadu i svakog borca u Srbiji. Narednih dana štabovi bataljona održali su sastanke sa komandirima četa, a zatim četne i bataljonske konferencije na kojima se pretežno govorilo o zadacima u Srbiji i odnosu prema stanovništvu. Oživio je i kulturno-prosvjetni rad. U Palisadu uveče 1. septembra održana je i priredba za borce i narod.

U to vrijeme, poslije napuštanja Palisada, bugarske okupacione snage povukle su se i iz Užica i Požege na istok. U Užicu su ostale njemačke i Neaićeve kvislinške snage.⁶ Zauzimanjem Užičke Požege, 1. septembra, od strane 3. kra-

3 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 30-28/12. Depeša štaba 1: proleterske divizije od 26. VIII 1944. u 14,15 sati štabu 13. proleterske brigade.

4 Vlada Bugarske 25. avgusta 1944. objavila je neutralnost, a povlačenje svog 1. okupacionog korpusa iz Srbije naredila četiri dana kasnije, 29. avgusta, iako su pripreme i samo povlačenje počeli nešto ranije, kakav je bio slučaj i sa posadom u Palisadu.

5 »Trinaesta proleterska« str. 499-507: Operativni izvještaj za august 1944. štaba 13. proleterske brigade od 31. VIII 1944. štabu 1. proleterske divizije.

6 Oružane snage kvislinške vlade ratnog zločinca Milana Nedića u Srbiji zvale su se Srpska državna straža, a bile su jačine oko 35.000 vojnika. Dijelila se na Gradsku državnu stražu - policiju koja je obavljala službu u gradovima; Poljsku državnu stražu - žandarmeriju koja je obavljala službu na teritoriji čitave okupirane Srbije, izuzev gradova, i Graničnu državnu stražu za graničnu službu. Srpska državna straža kao kvislinška oružana formacija borila se protiv NOV i POJ i NOP-a u cjelini u Srbiji. Njeni pripadnici su pričinili niz zločina nad srpskim narodom.

jiške proleterske brigade one su bile odsječene od Čačka. Toga dana da bi spriječio prodor 1. proleterskog i 12. korpusa kroz zapadnu Srbiju u Šumadiju, Draža Mihailović naredio je opštu mobilizaciju i otpočeo koncentraciju jačih četničkih snaga u zapadnoj Srbiji, a od Kruševca i Trstenika uputio 4. grupu jurišnih korpusa ka Čačku i Užicu. Međutim, ni sa prisilnom mobilizacijom, niti pak sa raznim manevrima jedinica, četnici više nisu mogli da spriječe prodor jakih snaga NOVJ kroz zapadnu Srbiju ka Beogradu.

Poslije povlačenja Bugara iz Užica i oslobođenja Užičke Požege, 13. proleterska brigada, po naređenju štaba 1. proleterske divizije u toku 1. i 3. septembra, pomjerila se bliže Užicu. Pošto je uveče 1. septembra vršio fingirani napad na Užice, 1. proleterski bataljon posjeo je položaj u Zabučju, oko 2 kilometra južno od Užica, 3. proleterski bataljon posjeo je rejon Drijetanaj - Bela zemlja (k. 750), 4. proleterski bataljon razmjestio se u Mačkatu, 2. proleterski bataljon u selima Žigale i Rosići i 5. proleterski bataljon sa štabom brigade i prištapskim jedinicama u rejonu Rajevsko brdo (k. 764) - Kneževići. Dobivši podatke od obavještajne službe da su njemačke i Nedićeve kvislinške snage u Užicu slabe, a došavši i u vezu s članovima ilegalne partijske organizacije u gradu, štab brigade predložio je štabu 1. proleterske divizije da brigadom napadne Užice. Drugog septembra komandant brigade Milan Zeželj zajedno s komandantima bataljona izvršio je izvidanje neprijateljeve odbrane južno od Užica,⁷ ali se štab divizije, poslije kritike za napad na Palisad od strane Vrhovnog štaba, nije složio da napada i Užice.

U pomenutom rasporedu južno od Užica brigada je ostala sve do 7. septembra. Prvi proleterski bataljon koji se nalazio najbliže gradu, svaki dan se prepucavao s neprijateljem a dolazilo je i do međusobne minobacačke vatre, dok se u ostalim bataljonima izvodila vojno-politička nastava. Istovremeno, bataljoni su politički djelovali u narodu u rejonima raspoređa. Pored toga 5. bataljon uputio je jednu četu novoosnovanoj Komandi mjesta Čajetina za posadu u mjestu, dok je 2. proleterski bataljon imao jedan vod kao posadu na željezničkoj stanici Vrutci. U 2. proleterskom bataljonu 3. septembra održan je »sastanak kao i veselica«, kako to piše u njegovom izvještaju, povodom pobjede u brigadnom takmičenju u toku augusta. Za postignute uspjehe štab brigade nagradio je 2. proleterski bataljon jednim automatom sovjetske proizvodnje.⁸ Tih dana, prvi pojedinci sa područja Srbije, naročito iz Užica, uglavnom radnici i đaci, počeli su dobrovoljno da stupaju u brigadu, a štab brigade 1. septembra uputio je u 1. proleterski bataljon i 5 Bugara zarobljenih u Palisadu, koji su dobrovoljno izrazili želju da se bore na strani partizana, mada se na Bugare u to vrijeme nije gledalo blagonaklono, naročito u 2. proleterskom bataljonu koji je u borbama za Palisad pretrpio veoma teške gubitke.

Razbijanje četnika na Jelovoj gori i oslobođenje Ljiga

Dok se 1. proleterska divizija zadržavala kod Užica, četnici su vršili prikupljanje svojih snaga sjeverno od ovog grada i Užičke Požege, a Nijemci su uputili 14. puk 7. SS divizije iz Priboja, preko Višegrada prema Užicu i Čačku. Glavne njemačke snage bile su orijentisane prema istočnoj granici Jugoslavije radi stvaranja nove linije odbrane zbog približavanja Crvene armije čiji su dijelovi 6. septembra izbili na Dunav kod Turn-Severina. Grupisane četničke snage 5. septembra, kod Užičke Požege napale su 6. ličku proletersku diviziju, koja je početkom tog mjeseca stigla na Zlatibor u sastav 1. proleterskog korpusa, i uz pomoć njemačkih jedinica slijedećeg dana zauzeli Užičku Požegu. Glavne snage, četnici su usmjerili zapadno od ceste Valjevo - Užice ka Jelovoj gori. U ovakvoj situaciji Vrhovni štab je naredio 1. proleterskom korpusu da pomjeri 6. proletersku diviziju

7 Arhiv VII, k. 706A, br. reg. 9/1-7: Izvještaj komandanta 13. proleterske brigade od 2. IX 1944. štabu 1. proleterske divizije.

8 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 11-1/13: Operativni izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 26. IX 1944. štabu 13. proleterske brigade.

na lijevo krilo svog borbenog poretka i razbije četnike, a zatim nastavi nadiranje na sjever. Pošto se prikupio jugozapadno od Užica on je noću između 7. i 8. septembra preduzeo manevar preko Đetinje, zapadno od tog grada, u pravcu Jelove gore.

Trinaesta proleterska brigada, zajedno sa ostalim jedinicama 1. proleterske divizije, u čiji je sastav 6. septembra ušla i 8. crnogorska brigada, krenula je oko pola noći iz rejonu sela Žigale na sjever, prešla Đetinju kod željezničke stanice Vrutci i preko Kadinjače 8. septembra oko 8 sati izbila na južne padine Jelove gore u rejon Jovančičevići - Rasadnik - Jeftovići. Radi zatvaranja pravca od Užica prema Zlatiboru u rejonu Bele zemlje (k. 750) ostavljen je 4. proleterski bataljon, ali je i on ujutro krenuo za brigadom i poslije podne stigao u njen sastav na Jelovoj gori. Čim je stigla u rejon Jelove gore i sa 1. i 3. proleterskim bataljonom zavela položaj Jovančičevići - Rasadnik, brigade je napadnuta od jakih četničkih snaga od Kosjerića, preko Gradine (k. 759) i Savina kamena (trig. 807) i od Ivanovića. Istovremeno u rejonu Jelove gore napadnuti su i ostali dijelovi 1. proleterske divizije i 3. brigada 6. proleterske divizije.

Bataljoni 13. proleterske, i pored ogromne brojne nadmoćnosti neprijatelja, uspješno su odbijali četničke napade nanoseći im velike gubitke. Poslije podne oni su se povukli malo na jugozapad preko puta koji od Užica vodi preko Jelove gore i na njemu zaustavili dalje nadiranje neprijatelja. Oko 16 sati uveden je u borbu 4. proleterski bataljon koji je posjeo Đakov kamen (trig. 1003), između 1. i 3. proleterskog bataljona i u 17 sati brigada je sa ova tri bataljona, zajedno sa dijelovima 1. i 6. proleterske divizije, krenula u odlučan protivnapad. Do mraka četnici su bili potpuno potučeni i razbijeni tako da su se u neredu povlačili prema Kosjeriću i dalje prema Suvoboru i Maljenu, kao i prema Požezi i Čacku. Zbog mraka nije preduzeto gonjenje četnika, pa je brigada zanoćila u rejonu Jelove gore.

Na Jelovoj gori zadat je jedan od odlučujućih poraza četnicima u Srbiji od koga se nijesu uspjeli oporaviti niti spriječiti dalji prodor 1. proleterskog korpusa na sjever. Samo prema procjeni štaba 13. proleterske brigade njeni bataljoni nanijeli su im gubitke od 252 poginula i većeg broja ranjenih, dok su zarobili samo 3 četnika i zaplijenili manju količinu oružja i municije, uz vlastite gubitke od 2 poginula i 10 ranjenih boraca.⁹

Ujutro 9. septembra, brigada je krenula s Jelove gore na sjeveroistok prema Crnokosi. Pokret je bio kratak i bez dodira s neprijateljem. Bataljoni su se razmjestili u selima Granica, Trnava, Gubin Do i Ribaševina, južno od Kosjerića, gdje su i prenoćili obezbjeđujući se od Požege i Dobrinje. Slijedećeg dana ona se preko Crnokose pomjerila još malo na sjeveroistok na prostor Ljutice - Subjel - Duškovci bez sukoba s neprijateljem, dok su ostali dijelovi 1. proleterske divizije i 2. brigade 6. proleterske divizije sjeverno od Kosjerića napali Valjevski četnički korpus i odbacili ga preko Divčibara i Bukova prema Valjevu.

Usmjeravajući dejstva brigada, štab 1. proleterske divizije uputio je slijedećeg dana 13. proletersku brigadu na prostor Suvobor- Brajići, 8. crnogorsku brigadu na Ravnu goru, 3. krajišku proletersku brigadu sjeverno od Ravne gore u Planinicu i 1. proletersku brigadu preko Maljena na prostor Struganik - Gornji Lajkovac. Brigadama je naređeno, da daleko unapred u pravcu pokreta upućuju ojačana leteća odjeljenja radi izviđanja i sačekivanja četnika koji bježe ispred glavnih snaga, da sistematski po opštinama pale poreske, mobilizacijske i druge spiskove i prikupljaju podatke o izdajnicima i ratnim zločincima, zatim da hapse Dražine i Nedićeve seoske starješine, ali da zarobljenike bez sudske postupka ne smiju strijeljati. Pošto je na terenu bila moguća brza i laka organizacija ishrane, a da bi se jedinice učinile pokretljivim, naređeno je da se olakšaju brigadne

9 Tada su u rejonu Jelove gore napadali četnička 4. grupa jurišnih korpusa, Zlatiborski korpus, Cerski korpus i korpus Gorskog garde, ukupne jačine oko 9.000 uglavnom nedavno prisilno mobilisanih četnika.

10 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 28/2: Operativni izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 11. IX 1944. Štabu 1. proleterske divizije.

intendature i bataljonski radni vodovi, s tim stoje zabranjeno nošenje rezervne hrane više od jednodnevnog obroka.¹¹

Po ovom naređenju 13. proleterska brigada u 10 sati krenula je iz rejonu razmještaja i maršujući preko Bogdanice uveče stigla u određeni rejon gdje je prenoćila. U toku pokreta njenim jedinicama predato je 10 prisilno mobilisanih četnika koji su prema njihovim dobrovoljnim izjavama uvršteni u brigadu. Toga dana 3. krajiška proleterska brigada slomila je otpor četnika u rejonu Ravne gore, a 3. lička proleterska brigada napala je kod Briježda četničku Vrhovnu komandu koja je sa obezbjeđenjem bježala s Ravne gore prema Mionici. Tom prilikom, Draža Mihailović jedva je uspio da pobjegne sa najužom pratnjom preko Mionice u Divec k Nijemcima, a Ličani su zaplijenili pored ostalog, čitavu arhivu četničke Vrhovne komande i Nacionalnog komiteta natovarenu na oko 25 kola s volovskim zapregama i izbili u Mionicu.

Ujutro 12. septembra, brigada je od štaba 1. proleterske divizije dobila depešu kojom joj je naređeno da oko podne toga dana krene prema Ljigu, pa ako su uslovi povoljni da ga napadne i zauzme, a da željezničku prugu i cestu temeljito poruše. Brigada je u određeno vrijeme krenula preko sela Ba i Kadine Luke ka Ljigu i pošto su četnici pobjegli prema Lajkovcu njeni dijelovi su uveče bez borbe ušli u Ljig. Nakon toga ona se razmjestila s 1. i 3. proleterskim bataljonom u rejonu Ljig - Livadica (k. 168), 4. proleterskim bataljonom u selu Brančić, 5. bataljonom na željezničkoj stanici Kadina Luka i 2. proleterskim bataljonom, štabom brigade i prištapskim jedinicama u Viševcima. Toga dana 1. proleterska brigada ušla je u Slovac, a sutradan dijelovi 13. proleterske u Lajkovac, pošto ga je neprijatelj napustio. U toku dana u mjestu održan je zbor s narodom, uveče su se dijelovi brigade povukli prema Ljigu zbog pritiska njemačkih jedinica od Obrenovca.

Borbe kod Slovca i oslobođenje Lajkovca i Lazarevca

U situaciji kad se neprijateljeva posada u Valjevu našla odsječna od Lajkovca, želeći da iskoristi povoljnu priliku, štab 1. proleterskog korpusa odlučio je da sa glavinom 1. i 6. proleterske divizije napadom sa sjevera i juga zauzme Valjevo, uz obezbjeđenje od Lajkovca i Uba. Grupisanje snaga započelo je 13. septembra. Zadatak da napad obezbijedi od Lajkovca i Uba u rejonu Slovca dobila je 13. proleterska brigada. Ona je, po naređenju štaba 1. proleterske divizije,¹² uveče toga dana od Ljiga krenula prema Slovcu i rano ujutro slijedećeg dana posjela položaje s 1. proleterskim bataljonom u rejonu Slovca, 4. proleterskim bataljonom na Oštrikovcu (trig. 263), a 3. proleterskim bataljonom u selu Markova Crkva i 5. bataljonom u Nanomiru, dok se 2. proleterski bataljon kao brigadna rezerva, zajedno sa štabom brigade i prištapskim jedinicama smjestio u Virovcu. Poslije podne dijelovi 1. proleterskog bataljona odbili su napad jedne čete njemačkog 2. puka »Brandenburg« koja je nastupala željezničkom prugom od Lajkovca prema Slovcu, nanijevši joj gubitke od 5 poginulih.

Napad po dvije brigade 1. i 6. proleterske divizije na Valjevo počeo je u noći između 14. i 15. septembra i zbog jakog otpora neprijatelja iz solidnih utvrđenja otegao se četiri dana. Za to vrijeme 13. proleterska brigada vodila je uporne borbe u rejonu Slovca s neprijateljskim snagama koje su od Uba i Lajkovca nastojale da priteknu u pomoć napadnutoj posadi Valjeva. Nepovoljna okolnost za brigadu bila je ta što se na oko 2 kilometra jugozapadno od Slovca, iza leđa 1. proleterskog bataljona, na uzvišenju Jerinin grad (k. 284) i nešto dalje u selu Loznici nalazila neprijateljeva posada sastavljena od Nijemaca, četnika i dijelova kvislin-

11 Zbornik, tom I, knj. 12. str. 8-9: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 11. IX 1944. u 6,45 sati štabovima brigada.

12 Zbornik, tom I, knj. 12. str. 72-73: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 13. IX 1944. štabovima brigada.

škog Srpskog dobrovoljačkog korpusa.¹³ Da bi likvidirao neprijatelja ili ga bar čvrsto vezao za sebe, štab brigade u toku noći između 14. i 15. septembra prebacio je 4. proleterski bataljon sjeverno od Kolubare i s njim i 1. proleterskim bataljonom krenuo u napad, ali zbog zakašnjenja bataljona, nije stigao da to uradi u toku noći a ujutro se neprijatelj povukao ka Divcima i Valjevu. Napadnuti su mu samo zaštitnički dijelovi. Nakon toga 1. proleterski bataljon vratio se ka Slovcu, gdje je u međuvremenu štab brigade uputio dio 3. proleterskog bataljona iz Markove Crkve, a 2. proleterski bataljon pomjerio u Markovu Crkvu, dok se 4. proleterski bataljon vratio na Oštrikovac (trig. 263). Očito, štab brigade želio je da što bolje zatvori tjesnac kod Slovca kako bi onemogućio neprijatelja da pritekne u pomoć snagama u Valjevu tim pravcem.

Oko 9 sati 15. septembra, Nijemci su sa 3 tenka i 20 kamiona krećući se cestom od Uba izbili sjeverno od Slovca. Sa položaja zapadno od pomenute ceste između Stepanja i Slovca, neprijatelja su napale dvije čete 3. proleterskog bataljona a ubrzo i dijelovi 1. proleterskog bataljona. No, i pored toga, neprijatelj, napustivši kamione i uz pomoć tenkova, uspio je da proдре do željezničke stanice Slovac, gdje je njegovo dalje nadiranje zaustavljeno. U toku noći su 1. i 3. proleterski bataljon napadali neprijatelja na dijelu između željezničke stanice Slovac i uzvišenja Ostreš (trig. 219) ali je taj napad neprijatelj odbio.

Rano ujutro 16. septembra, štab brigade je s Oštrikovca, preko Kolubare, željezničke pruge i ceste prebacio 4. proleterski bataljon na Jerinin grad i sa njim i dijelovima 1. i 3. proleterskog bataljona sa zapada napao neprijatelja u Slovcu i poslije kraće borbe prisilio ga da se iz mjesta povuče na sjever ka Ostrešu. I dok su se bataljoni pripremali da krenu u gonjenje neprijatelja, naišla je od Uba motorizovana kolona 2. puka »Brandenburg« od oko 20 tenkova i 80 kamiona pješadije u namjeri da priteknu u pomoć okruženoj posadi u Valjevu. Nijemci su brzo potisli pomenuta tri bataljona od Slovca i produžili ka Valjevu. Na njih je sa položaja na desnoj obali Kolubare iz rejonu Markova Crkva - Oštrikovac otvarao mitraljesku i puščanu vatru, 2. proleterski bataljon ali oni kao da nijesu na to obraćali pažnju već su žurili prema Valjevu da što prije priteknu u pomoć napadnutoj posadi.

Po prodoru neprijatelja 1, 3. i 4. proleterski bataljon povukli su se malo na zapad od Slovca i tu ostali do kraja dana, a zatim se noću između 16. i 17. septembra, preko Lukavca, ceste i pruge između Divaca i Valjeva prebacili na jug, pregazili Kolubaru i izbili u selo Šušeka. Nakon kraćeg odmora 1. proleterski bataljon upućen je u Vrtiglav, 3. proleterski bataljon u Tabanović i 4. proleterski bataljon na Oštrikovac, gdje su stigli nešto poslije podne toga dana. Uveče, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, 2. 3 i 4. proleterski bataljon su ponovo upućeni preko Kolubare sa zadatkom da napadnu neprijatelja na uzvišenjima iznad Slovca od Jerinina grada do Stopanje, da bi obezbijedili povlačenje 1. i 3. proleterske brigade iz rejonu sjeverno od Valjeva pored Slovca na desnu obalu Kolubare. Međutim, neprijatelj se jedan sat prije vremena predviđenog za napad povukao prema Ubu tako da do borbe nije ni došlo, a bataljoni su se vratili na stare položaje, izuzev jedne čete 2. proleterskog bataljona koja je ostavljena u Slovcu.

U međuvremenu, pošto su se borbe za Valjevo otegle a posada dobila pojačanje, štab 1. proleterskog korpusa 17. septembra, ostavivši slabije snage za blokadu Valjeva, glavne snage 1. i 6. proleterske divizije počeo je da povlači na desnu obalu Kolubare između Lajkovca i Valjeva s namjerom da težište operacija prenese na područje Lajkovca i Lazerevca. Ujutro 18. septembra, pošto su prešle Kolubaru jugozapadno i istočno od Slovca, 1. proleterska brigada razmjestila se u selima Veselinovac, Tabanović, Vrtiglav, a 3. proleterska brigada

13 Srpski dobrovoljački korpus je vojna formacija pripadnika fašističke organizacije »Zbor« Dimitrija Ljotića. U stvari on je bio pomoćna vojna jedinica njemačke okupacione vojske, pod čijom je komandom djelovao protiv jedinica NOV i POJ i terorizao narod u Srbiji u toku NOR-a. Bježeći ispred jedinica NOVJ u oktobru 1944. prebacio se u Srem a zatim u Sloveniju, gdje je u maju 1945. razbijen i potučen.

u selima Pridvica, Bogovađa, Vračevića, dok se 8. crnogorska brigada od ranije nalazila u rejonu Mionice, kao korpusna rezerva. Poslije podne toga dana 13. proleterska brigada pomjerila se u rejon sela Pepeljevac - Prnjavor čime se čitava 1. proleterska divizija našla na prostoriji između Lajkovca i Mionice.

Pošto je bio prisiljen 18. septembra neprijatelj je napustio Valjevo i dijelom snaga povukao se na sjever ka Šapcu a dijelom, tučen bočnom vatrom 1. proleterske brigade, preko Slovca ka Ubu. Oslobođenje Valjeva veoma je uticalo na dalju demoralizaciju četničkih i drugih kvislinških snaga u tom rejonu. Želeći da to iskoristi, štab 13. proleterske brigade uputio je uveče toga dana 5. bataljon (inžinjeri) u Lajkovac sa zadatkom da razoruža njegovu posadu. Četnici i dijelovi Nedićeve kvislinške Srpske državne straže dali su slab otpor, a zatim su pobjegli na sjever. Nešto prije ponoći štab brigade je sa istim zadatkom uputio 1. i 4. proleterski bataljon u Lazarevac gdje su stigli rano ujutro 19. septembra, nakon što ga je neprijatelj napustio tako da do borbe nije ni došlo. U mjestu je jedino zarobljeno 25 Talijana bez oružja, koje su ostavili Nijemci.

Poslije oslobođenja Lazarevca i Lajkovca 19. septembra, 13. proleterska brigada je od štaba 1. proleterske divizije dobila naređenje da se razmjesti na prostoru Lazarevac - Lajkovac, s tim da glavninu drži južno od te linije.¹⁴ U stvari brigada se već nalazila na toj prostoriji. Štab brigade je toga dana iz Pepeljevca pomjerio 2. proleterski bataljon u selo Čelije, odakle je dva dana kasnije, 21. septembra, prešao u Lajkovac gdje je smjenio 5. bataljon koji je upućen u Valjevo radi ponovnog formiranja 1. inžinjerijske brigade.¹⁵ Da bi razbio i pohvatao četnike u Čibutkovici, štab brigade je u noći između 20. i 21. septembra u to selo uputio 3. proleterski bataljon iz Prnjavora, ali su četnici uspjeli da pobjegnu, pa se bataljon vratio natrag i sljedećeg dana se premjestio u Petku.

Dvadeset prvog septembra pošto je odbio ispad njemačkih snaga s dva tenka i 50 vojnika iz Vreoca prema Lazarevcu, 1. proleterski bataljon uveče sljedećeg dana razmjestio se u rejonu Burovo - Sopić radi zatvaranja pravca od Vreoca. Isto veče bataljon sa dvije čete napao je četnike u selu Zeoke, zarobio 14 četnika i zaplijenio 13 pušaka. Toga dana, 22. septembra, 4. proleterski bataljon se pomjerio u Lukavicu, ostavivši manje dijelove u Lazarevcu, dok su se štab brigade i prištapske jedinice smjestili u Petku.

U takvom rasporedu 13. proleterska brigada ostala je do početka oktobra. Njeno dalje nastupanje, odnosno 1.16. proleterske divizije prema Beogradu zavisilo je od uspjeha operacija na krilima 1. armijske grupe NOVJ u Mačvi i Šumadiji, zbog čega su se ove divizije zadržale u rejonima Valjeva, Lazarevca i Ljiga, čekajući razvoj događaja u pomenutim oblastima. Štab 1. proleterske divizije 22. septembra naredio je 13. proleterskoj brigadi da iz rejona rasporeda manjim dijelovima djeluje prema Ubu i niz dolinu Kolubare radi likvidacije nedićevsko-četničkih organa vlasti i onemogućavanja saobraćaja na cestama Ub - Obrenovac i Vreoci - Stepojevac. Istovremeno 1. proleterska brigada dobila je zadatak da se postavi na prostoriju s obje strane Kolubare, između Slovca i Divaca, i da djeluje prema Ubu i Tamnavi, dok je 3. krajiška proleterska brigada zadržana u rejonu Ljig - Bogovađa a 8. crnogorska brigada kod Mionice.

Pošto nije bilo borbi vrijeme do početka oktobra iskorišteno je za sređivanje jedinica i za popunu novim borcima, bilo onima koji su se dobrovoljno javljali u brigadu, bilo putem mobilizacije u mjestima u rejonu razmještaja.¹⁷ Kako

14 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 32/7-12: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 19. IX 1944. štabu 13. proleterske brigade.

15 Prva inžinjerijska brigada je formirana 12. II 1944. pri Vrhovnom štabu u Drvaru, a rasformirana 4. juna poslije njemačkog desanta na Vrhovni štab. Tada je po jedan njen bataljon priključen 1, 3. i 13. proleterskoj brigadi, dok je jedan bataljon rasformiran. Poslije oslobođenja Valjeva bataljoni su izdvojeni iz brigada i upućeni u Valjevo, gdje je brigada ponovo formirana.

16 Zbornik, tom I, knj. 12. str. 278-281: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 22. IX 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

17 Koliko je brigada orojno ojačala krajem septembra 1944. nije se moglo tačno utvrditi iz sačuvanih dokumenata. Iz operativnog izvještaja štaba brigade za septembar 1944. od 27. XI 1944. upućenog štabu 1. proleterske divizije doznajemo da u njoj »ima mnogo novih boraca« i da su »čete, odnosno bataljoni u zadnje vrijeme brojčano jači« (Arhiv VII, k. 727, br. reg. 27/2). Vjerovatno da je brigada tada imala oko 1.000 boraca.

su čete ostale samo sa po dva voda, sada su u njima počeli da se formiraju i treći vodovi. Istovremeno u bataljonima i četama izvođena je intenzivna vojno-politička obuka, naročito s novim borcima kako bi se što prije upoznali s ciljevima NOB-e i istorijom brigade, te osposobili za predstojeće borbe. Veoma živ politički rad bio je i na terenu, odvijao se putem neposrednog dodira boraca s narodom, priredbi i zborova s narodom. Cilj je bio upoznati ga s linijom NOB-e i aktivirati ga u toj borbi, a raskrinkati saradnike okupatora a prije svega četnike. Pored ostalih zborovi su održani i u Lajkovcu i Lazarevcu i njima je prisustvovalo oko 1500 do 2000 građana. Jedinice brigade pružile su značajnu pomoć i u radu na osnivanju i uspostavljanju novih organa vlasti - narodnooslobodilačkih odbora po selima i mjestima, kao i komandi mjesta u Lazeravcu i Lajkovcu za koje su dale i neke kadrove.

U tom vremenu brigada je dala i oko 15 starih boraca i rukovodilaca sa nekoliko konja za formiranje Konjičke brigade 1. proleterskog korpusa.¹⁸ Od novih boraca koji nijesu služili vojsku pri štabu brigade formirana je omladinska četa s kojom je izvođena vojno-politička obuka, naročito u rukovanju oružjem. Na osnovu naređenja štaba 1. proleterske divizije od 28. septembra¹⁹ u brigadi je formiran izviđački vod od 20 boraca a u bataljonima izviđačke desetine. Radi osposobljavanja sanitetskog kadra u brigadnom sanitetu počeo je kurs za vodne bolničarke koji je pohađalo 16 drugarica od toga 11 novih, koje su prije kratkog vremena dobrovoljno stupile u brigadu. U tom vremenu je Rade Aralica upućen na novu dužnost, a mjesto njega za referenta saniteta brigade postavljena je Goša Jokić, koja je na toj dužnosti ostala do kraja rata.

Oslobođenje Vreoca i Velikih Crljena

Pored rada u okviru jedinica, 13. proleterska brigada je, dok se nalazila u rejonu Lajkovca i Lazarevca, aktivno izviđala u pravcu Uba i Jabučja a naročito prema Vreocima. I s obzirom daje neprijatelj imao relativno slabe snage u Vreocima i Velikim Crljenima, da je brigada u septembru imala gubitke od samo 7 poginulih, 23 ranjanih i 1 nestalog borca i daje brojno ojačala i popunila se novim borcima, štab brigade predložio je štabu 1. proleterske divizije da sa brigadom napadne Vreoce čime bi se ovaj složio ali je želio istovremeno da napadne i Ub. Moral boraca i jedinica bio je na visini. Jedino veći problem bila je slaba obuća kako kod starih tako i novih boraca. »Kod boraca i rukovodilaca«, pisao je, pored ostalog, 27. septembra štab brigade štabu 1. proleterske divizije, »osjeća se želja za borbom i pokretima. Brigada kao cjelina sposobna je za izvršenje svih zadataka____«²⁰

U međuvremenu, naređenjem vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita od 15. septembra 1944. od 1. proleterskog (1. i 6. proleterska, 5, 17. i 21. divizija) i 12. korpusa (11, 16. i 36. divizija) formirana je 1. armijska grupa NOVJ koja je dobila zadatak da oslobodi preostali dio zapadne Srbije i Šumadije zajedno sa Beogradom. Grupom je komandovao štab 1. proleterskog korpusa. Nasuprot tome njemački komandant Jugoistoka 25. septembra formirao je armijsku grupu »Felber«, u koju su ušle sve njemačke jedinice u Srbiji, i povjerio joj odbranu Srbije i prihvat njemačkih snaga koje su se povlačile iz Grčke. Ova grupa trebalo je da obrazuje dva odbrambena fronta: jedan u dolini Timoka prema jedinicama Crvene armije koje su, na osnovu sporazuma predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita sa vladom Sovjetskog Saveza u Moskvi 22. septembra, počele da forsiraju Dunav kod Turn-Severina a u noći između

18 Konjička brigada je formirana 15. IX 1944 u Slavkovici kod Ljiga.

19 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 32/10-12: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 28. IX 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

20 Zbornik, tom I, knj. 12, str. 394-399: Operativni izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 27. IX 1944. štabu 1. proleterske divizije.

27. i 28. septembra da i iz Bugarske prodiru u našu zemlju, i drugi na liniji Cer - Ub - Topola - Kragujevac - donji tok Zapadne Morave, prema jedinicama NOVJ. Za odbranu Nijemci su angažovali i sve raspoložive kvislinške snage.

U duhu opšteg plana za dalja ofanzivna dejstva, štab 1. proleterske divizije 30. septembra naredio je 1,3. i 13. proleterskoj brigadi, da u toku slijedećeg dana pripreme i 2. oktobra, između 6 i 7 sati, napadnu i likvidiraju neprijatelja na sektoru Vreoci - Ub. Trinaesta proleterska brigada dobila je zadatak da se do 14 sati 1. oktobra prikupi na prostoru Burovo - Šopić - Lazarevac, s tim da jednu četu ostavi u Lajkovcu, da u toku noći podiđe neprijatelju i ujutro, po vlastitom planu, napadne ga kod električne centrale i rudnika uglja u Vreocima. Na neprijatelja u rejonu Uba trebalo je da napada 1. proleterska brigada, a kod Mehane Kladnica, južno od Uba, dijelovi 3. krajiške proleterske brigade.²¹

Na osnovu dobijenog zadatka, štab 13. proleterske brigade 1. oktobra napisao je zapovjest i naredio: 1. proleterskom bataljonu da se toga dana prikupi u Šopiću, a zatim padom mraka preko kote 138 krene prema Vreocima i ujutro napadne i likvidira neprijatelja kod električne centrale; 3. proleterskom bataljonu da se prikupi u Petki, a zatim uveče prebaci u Burovo i nastavi pokret prema Velikom Crljenima, likvidira neprijatelja kod rudnika uglja na južnoj ivici sela i obezbjeđivši se od Vreoca sadejstvuje 4. proleterskom bataljonu u likvidaciji neprijateljeve posade kod glavnog Kolubarskog rudnika uglja istočno od sela; 4. proleterskom bataljonu da se prikupi u Burovu, a zatim u toku noći krene ka Velikom Crljenima i po prolasku kroz selo napadne i likvidira posadu kod glavnog Kolubarskog rudnika uglja, a potom pristupi rušenju ceste Vreoci - Obrenovac i mosta između Velikih Crljena i Stepojevca i 2. proleterskom bataljonu da jednu četu ostavi u Lajkovcu a sa glavinom se kao brigadna rezerva prikupi u Šopiću i prebaci u rejon sjeverno od kote 139 odakle jednu četu da uputi prema Junkovcu radi čišćenja terena od četnika, a jednu četu da štab bataljona obavezno drži kod sebe kako bi sa njom priskočio u pomoć 1. proleterskom bataljonu ako to zatreba. Početak pokreta prema objektima napada određen je za 24 sata, a početak napada u 5 sati 2. oktobra. Za komandno mjesto štaba brigade određeno je selo Šopić. Po likvidaciji neprijatelja trebalo je da se 1. proleterski bataljon prikupi u Vreocima, 2. i u Medoševcu i Buljetinu, 3. u Velikom Crljenima i 4. u Stepojevcu.²²

U Vreocima i Velikom Crljenima na obezbjeđenju pomenutih objekata nalazili su se dijelovi njemačkog 5. motorizovanog policijskog puka. Štab brigade imao je podatak da se u Vreocima nalazi oko 140 i u Velikom Crljenima oko 200 Nijemaca. Oni su bili veoma dobro utvrđeni rovovima i bunkerima oko kojih je bila postavljena žičana mreža. Naročito dobro bila je utvrđena električna centrala kao objekat od posebnog značaja. U okolini su se nalazili dijelovi Kolubarskog i Avalskog četničkog korpusa ukupne jačine oko 500 četnika.

Kako je bilo i naredeno bataljoni su oko pola noći iz rejona prikupljanja krenuli prema objektima napada. U napadu na električnu centralu u Vreocima 1. proleterski bataljon naišao je na snažan otpor iz solidnih utvrđenja, kao i na žičanu prepreku nabitijem strujom visokog napona koja je dovođena iz dalekovoda za Beograd. Četvrti proleterski bataljon trebalo je da prekine dalekovod ali je u tome zakasnio. No, i kad je dovod struje bio prekinut 1. proleterski bataljon nije mogao ništa da postigne bez teškog oružja, pa se ujutro povukao za oko 200 metara od centrale držeći neprijatelja u okruženju.

U pokretu prema Kolubarskom rudniku uglja 4. proleterski bataljon je kod Velikih Crljena naišao na četnike i trebalo mu je jedan sat dok ih je razbio, tako daje toliko vremena zakasnio s napadom na rudnik. Dok je s glavnim snagama napadao obezbjeđenje rudnika, on je s jednom četom izbio na cestu između Velikih Crljena i Stepojevca, porušio most i električni stup i na taj način prekinuo

21 Zbornik, tom I, knj. 12, str. 489: Naredenje štaba 1. proleterske divizije od 30. IX 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

22 Zbornik, tom I, knj. 13, str. 36-38: Zapovijest štaba 13. proleterske brigade od 1. X 1944. štabovima bataljona.

dovod struje Vreocima. Za to vrijeme 3. proleterski bataljon kod rudnika na južnoj ivici sela brzo je savladao slab otpor neprijatelja koji se povukao ka rudniku istočno od sela. Nakon toga bataljon je tu ostavio jednu četvu radi obezbjeđenja prema Vreocima, a sa ostalim snagama priključio se 4. proleterskom bataljonu u napadu na neprijatelja kod glavnog rudnika. I pošto ga do 9 sati nijesu uspjeli likvidirati prešli su na njegovu blokadu, povukavši se malo od rudnika.

U toku dana bataljoni su se prepucavali s neprijateljem i po naređenju štaba brigade pripremali se za ponovni napad koji je počeo u 19. sati. Uspjeli su da likvidiraju sve bunkere i druge prepreke i da satjeraju neprijatelja u dvije utvrđene zgrade - centralu i upravnu zgradu rudnika, ali i pored svih nastojanja nijesu uspjeli da ga i likvidiraju. Ujutro, 3. oktobra, ostavivši manje dijelove radi blokade i dodira s neprijateljem, bataljoni su se malo povukli od objekta napada: 1. proleterski bataljon u Medoševac i 4. proleterski bataljon ka crljenskom groblju u Velikim Crljenima. Toga dana nije bilo jačih borbi, osim što je 1. proleterski bataljon odbio ispad neprijatelja iz centrale i što je jedna četa 2. proleterskog bataljona rastjerala četnike na pravcu Junkovca i zarobila 20 Talijana koje su Nijemci koristili za rad u rudniku. Oni su dobrovoljno stupili u brigadu.²³

Da bi izvukli okružene dijelove Nijemci su poslije pola noći sa 4 tenka i nešto pješadije od Stepojevca prodrli u Vreoce, a zatim se sa posadom iz centrale, preko Velikih Crljena, gdje su prihvatili snage iz rudnika, pod zaštitom tenkova povukli prema Stepojevcu. Kada se neprijatelj povlačio iz Vreoca, 4. proleterski bataljon posjeo je položaj u Velikim Crljenima u namjeri da ga napadne, ali je napadnut s leđa od četnika prisiljen da prihvati borbu s njima i da ih odbaci od Velikih Crljena što je omogućilo Nijemcima da se lakše izvuku. Nakon toga, po naređenju štaba 1. proleterske divizije štab brigade je tokom 4. oktobra zadržao 4. proleterski bataljon u Velikim Crljenima, 3. proleterski bataljon uputio je u Vreoce, 2. proleterski bataljon u Šopiću i 1. proleterski bataljon u Lazarevac. Štab brigade ostao je u Šopiću, dok su se sanitet, intendantura, četa za vezu i omladinska četa nalazili u Petki. U ovakvom rasporedu brigada je ostala i naredna dva dana i pošto nije bilo borbi to vrijeme je iskorišćeno za odmor, sređivanje jedinica, čišćenje sela od zaostalih četnika i za mobilizaciju novih boraca.

Prema procjeni štaba brigade ona je u borbama u Vreocima i Velikim Crljenima zarobila 2, ranila 99 i ubila 84 Nijemca i četnika, uz vlastite gubitke od 7 poginulih i 42 ranjena borca. Zapadno od nje 1. i 3. proleterska brigada još 2. oktobra zauzele su Ub i Mehanu Kladnicu.

U tom vremenu izvjestan broj starijeha u brigadi unapređen je u više oficirske činove. Ukazom vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita od 1. oktobra 1944. u čin potpukovnika unapređen je Milan Žeželj; u čin majora: Marko Rapo, Rade Milanović, Branko Kresojević i Stevo Mikšić; u čin kapetana Rade Aralica, Jure Blažević, Nikola Damjanović, Velibor Donković, Dinko Glažar, Božo Hinić, Luka Paskaš, Nikola Tomić i Boško Žigić; u čin poručnika: Josip Badovinac, Stjepan Begović, Dragee Fučko, Petar Milinović i Musi Rudolf; u čin potporučnika: Josip Balen i dr.²⁴

U beogradskoj operaciji

Uspješnim dejstvom 1. armijske grupe NOVJ u zapadnoj Srbiji i Šumadiji i njenim izbijanjem pred Topolu, Mladenovac i Obrenovac, zatim uspješnim dejstvima 13. i 14. korpusa Glavnog štaba Srbije u južnoj i istočnoj Srbiji i izbijanjem jedinica Crvene armije u dolinu Timoka i na Tisu u Banatu, stvoreni su početkom oktobra 1944. uslovi da se pristupi konačnom oslobođenju i preostalog di-

23 Arhiv VII, k. 729A, br. reg. 30/2: Izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 3. X 1944. štabu 1. proleterske divizije.

24 Zbornik, tom II, str. 520-524: Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ, septembar - oktobar 1944. godine.

jela Srbije sa Beogradom kao glavnim stratezijskim ciljem.²⁵ U takvoj situaciji vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito 6. oktobra naredio je 1. armijskoj grupi da se pripremi za operaciju radi oslobođenja Beograda zajedno s jedinicama Crvene armije, istakavši da je njegova želja, s kojom su se i Rusi složili, da u Beograd prve uđu jedinice NOVJ.²⁶

Na ulicama slobodnog Beograda, oktobra 1944. (Iz zbirke Doma JNA u Zagrebu)

Pošto su prethodnim naređenjima jedinice 1. armijske grupe dobile orijentirne pravce za nastupanje (12. korpus desnom obalom Save i 6. proleterska divizija s juga ka Beogradu), štab 1. proleterskog korpusa je sada odlučio da u predstojećoj operaciji ojača snage (5. i 21. divizija) koje su bile predviđene za dejstvo u zahvatu komunikacije Kragujevac - Beograd, koja je i u planovima Nijemaca zauzimala najvažnije mjesto, s obzirom na predviđeno izvlačenje-njihovih snaga tim pravcem iz južnog dijela Balkanskog poluostrva. U vezi s tim, 1. proleterska divizija upućena je prema Mladenovcu radi dejstva na sektoru Mladenovac - Sopot, a 17. udarna divizija prema Topoli radi obezbjeđenja od Kragujevca.

Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, štab 1. proleterske divizije, uveče 6. oktobra, naredio je 13. proleterskoj brigadi da se iz rejonu Lazarevca u toku narednog dana premjesti u selo Ranilović, oko 15 kilometara jugozapadno od Mladenovca, a 1. i 3. proleterskoj brigadi da se prebace u Venčane i 8. crnogorskoj brigadi u Darosavu (danas Partizani).²⁷ Ujutro 7. oktobra, 13. proleterska bri-

25 Tih dana je njemački vojnoupravni komandant Jugoistoka razrješio dužnosti kvislinšku vladu Milana Nedića, a Srbiju proglasio njemačkom ratnom zonom. Svrgnuta vlada je ubrzo pobjegla iz Beograda prema Austriji.

26 Arhiv VII, k. 26, br. reg. 10/13: Depeša vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita od 6. X 1944. štabu 1. proleterskog korpusa.

27 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 32/27-12: Depeša štaba 1. proleterske divizije od 6. X 1944. u 20 sati štabovima 1, 3. i 13. proleterske brigade.

gada prikupila se u Lazarevcu i u 10 sati, bez 1. proleterskog bataljona koji je ostao u Lazarevcu da prihvati novomobilisane borce, u marševskom poretku s 2. proleterskim bataljonom kao prethodnicom na čelu krenula na istok i preko Burova, Zeoka, Bukoševca i Venčana oko 18 sati stigla u Ranilović i razmjestila se u njemu. Prvi proleterski bataljon je oko podne krenuo za brigadom sa boricima mobilisanim na području Lazarevca²⁸ i oko 21 sat stigao u Ranilović.

U Raniloviću, 13. proleterska brigada ostala je dva dana i za to vrijeme vršila je mobilizaciju novih boraca i pripremala se za predstojeće borbe. Pored onih koje je sama mobilisala brigada je tih dana dobila i 352 borca koje je mobilisala 1. proleterska brigada.²⁹ Od novomobilisanih i starih boraca kao komandnog kadra štab brigade 9. oktobra formirao je 5. proleterski bataljon. Za njegovog komandanta postavljen je Jure Blažević, za političkog komesara Vito Stefančić i za zamjenika komandanta Nikola Mandić. Po četama ostalih bataljona nastavljeno je formiranje trećih vodova. Po bataljonima održavane su bataljonske konferencije i sastanci s novim boricima na kojima su upoznavani s dužnostima i obavezama boraca NOVJ. Toga dana brigada je ukupno brojala oko 1800 boraca,³⁰ što znači da se njeno brojno stanje od dolaska u Srbiju pa do početka beogradske operacije više nego udvostručilo. U tom vremenu njen izviđački vod (četa) uključeno je u izviđački bataljon 1. proleterske divizije koji je upućen bliže Beogradu radi prikupljanja podataka o neprijatelju.

Po naređenju štaba 1. proleterske divizije, 3. krajiška proleterska brigada uveče 9. oktobra napala je Mladenovac, a 1. proleterska brigada preduzela je dejstva na cesti i željezničkoj pruzi Mladenovac - Ralja na odsjeku željeznička stanica Vlaško Polje - Ropočevo s težištem prema Đurincima. Trinaestu proletersku i 8. crnogorsku brigadu štab divizije zadržao je u rezervi.³¹ I dok su 3. i 1. proleterska brigada vodile borbe za Mladenovac i Đurince, 13. proleterska brigada se u toku narednog dana premjestila malo na sjeveroistok u Veliku Ivanču južno od Kosmaja. Sve slobodno vrijeme najviše je korišteno za obuku novih boraca.

Dok su jedinice 1. proleterske, 5. i 17. udarne divizije u toku 10. i 11. oktobra napadale neprijatelja u zahvatu komunikacije Kragujevac - Beograd na odsjeku Topola - Ralja koju je neprijatelj uporno branio dovlađajući pojačanja u Đurince, Mladenovac i Topolu nastojeći daju po svaku cijenu održati, dotle su dijelovi sovjetske 57. armije pod borbom forsirali Veliku Moravu kod Velike Plane i ujutro 11. oktobra zauzeli Smederevsku Palanku. Tu se s njima oko 7 sati toga dana sastao jedan bataljon 5. udarne divizije, kao prva jedinica 1. armijske grupe NOVJ koja je prva stupila u vezu s jedinicama Crvene armije. Vijest o tome brzo je prostrujala kroz sve jedinice. Štab 13. proleterske brigade je u vezi s tim poslije podne toga dana organizovao miting za narod i borce u Velikoj Ivanči. Istovremeno po naređenju štaba divizije, uputio je 2. i 4. proleterski bataljon u rejon Belosavci - Markovac radi sadejstva s dijelovima 5. udarne divizije u napadu na Topolu i radi dejstva na komunikaciji Topola - Mladenovac.

Poslije forsiranja Velike Morave i stvaranja mostobrana u rejonu Velike Plane i Smederevske Palanke, 4. gardijski mehanizovani korpus Crvene armije krenuo je dijelom snaga prema Smederevu, dijelom prema Mladenovcu i dijelom

28 U operativnom izvještaju štaba 1. proleterskog bataljona od 8. X 1944. štabu 13. proleterske brigade za 7. oktobar, pored ostalog, pisalo je: »U 12 sati bataljon je krenuo prema selu Ranilović, vodeći sa sobom novomobilisane drugove«, ne navodeći njihov broj (Arhiv VII, k. 727, br. reg. 22-1/10). Međutim, u depeši štaba 13. proleterske brigade od 8. X 1944. štabu 1. proleterske divizije javljeno je: »Jučer smo mobilisali oko 400 novih«, (Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 32/28-12). Sigurno da su to oni koje je dopratio 1. proleterski bataljon, pošto se brigada 7. oktobra nalazila u pokretu nije vršila mobilizaciju. Od pomenutih 400 novih 1. proleterski bataljon je, kako to piše u pomenutom njegovom operativnom izvještaju, za popunu 8. oktobra dobio 100 a vjerovatno su i ostala tri bataljona tada popunjena svaki sa po 100 novih boraca.

29 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 32/28-12: Depeša štaba 1. proleterske brigade od 9. X 1944. štabu 1. proleterske divizije.

30 Arhiv VII, k. 712B, br. reg. 32/29-12: Depeša štaba 13. proleterske brigade od 9. X 1944. štabu 1. proleterske divizije.

31 Zbornik, tom I knj. 13, str. 194-197: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 9. X 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

prema Topoli. Dijelovi koji su nastupali prema Topoli (36. gardijska tenkovska brigada), zajedno sa jedinicama 5. udarne divizije, zauzeli su 12. oktobra ovo mjesto i odmah produžili prema Mladenovcu. Za to vrijeme 2. proleterski bataljon kod Belosavaca i 4. proleterski bataljon kod Markovca napadali su njemačke snage koje su se cestom od Topole povlačile ka Mladenovcu. Iza njemačkih snaga ubrzo su naišli dijelovi 36. gardijske tenkovske brigade s kojima se kod Belosavaca sastao 2. proleterski bataljon a nešto sjevernije i 4. proleterski bataljon. Kasno uveče toga dana 3. krajiška proleterska i 4. brigada 5. udarne divizije, zajedno s 36. gardijskom tenkovskom brigadom, zauzele su Mladenovac, dok je u međuvremenu 1. proleterska brigada zauzela Đurince. Zauzimanjem Topole i Mladenovca i posljednja komunikacija koja s juga vodi prema Beogradu bila je presječena. Njemačke snage koje su ostale južnije više se nijesu mogle povlačiti tim pravcem na sjever, a jedinice 1. armijske grupe, zajedno s 4. gardijskim mehanizovanim korpusom Crvene armije došle su u poziciju da odlučno krenu prema Beogradu.

Ujutro 13. oktobra sve jedinice 1. armijske grupe zajedno s dijelovima Crvene armije nastavile su nastupanje prema Beogradu. Prva proleterska divizija sa 1. proleterskom i 8. crnogorskom brigadom u prvom ešelonu zajedno s dijelovima 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, zauzela je Ralju i Parcanski vis (trig. 408) i u toku dana izbila u Ripanj na domak Avale, odakle su Nijemci davali snažan otpor. U drugom ešelonu kretala se 13. proleterska brigada koja se iz Velike Ivanče, preko Rogače, prebacila u Stojnik i Babe gdje je prenoćila, i 3. krajiška proleterska brigada koja je stigla u Ralju i Parcane. Brigade su imale zadatak da i dalje mobilišu nove borce a kad stignu u Beograd da se prije svega popune beogradskim proletarijatom.

Pošto su u toku noći između 13. i 14. oktobra, uz podršku tenkova i artiljerije 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, zauzele Avalu i Pinosavu i time na tom dijelu probile spoljnu odbranu Beograda, 1. proleterska brigada je u toku dana, nastupajući ka Beogradu zauzela Kumodraž i Banjički vis (trig. 198), a 8. crnogorska brigada Rakovicu. Nastupajući u drugom ešelonu 1. proleterske divizije, 13. proleterska brigada ujutro toga dana prikupila se u selu Babe i maršujući kroz Ralju i drumom pored Avale stigla u Resnik. Treća krajiška proleterska brigada, takođe u drugom ešelonu divizije, kretala se iza 1. proleterske brigade. Istovremeno su i ostale jedinice NOVJ određene za napad na Beograd, s jugozapada i jugoistoka, izbile na domak grada.

Poslije sastanka sa Komandom 4. gardijskog mehanizovanog korpusa ujutro 14. oktobra u Jajincima, gdje su usklađena dejstva između sovjetskih i jedinica NOVJ, štab 1. armijske grupe NOVJ izdao je zapovijest potčinjenim jedinicama za produženje napada radi oslobođenja Beograda. »Mi danas«, pisalo je u zapovijesti, »izvršavamo istorijsku zadaću u ovome ratu time što glavni grad naše otadžbine oslobađamo od njemačko-fašističkog ropstva i nedičevsko-četničke izdaje i vraćamo ga svom narodu i otadžbini. Sve naše jedinice imaju uložiti krajnje napore da se grad oslobodi...«³² Predviđalo se da se to ostvari u toku noći i 15. oktobra, što se pokazalo kao nerealno. Zapoviješću 1. proleterska divizija dobila je zadatak da produži napad opštim pravcem: Banjica - Dedinje - Bulevar oslobođenja - Krunka (sada Proleterskih brigada) - Dečanska - Vasina - Kalemegdan. Za izvršenje dobijenog zadatka štab 1. proleterske divizije odlučio je da napada u dva borbena ešelona s 1. proleterskom i 8. crnogorskom brigadom i 3. i 13. proleterskom brigadom u drugom, s tim što je 13. proleterska brigada dobila zadatak da nastupa za 8. crnogorskom brigadom pravcem koji je određen kao opšti pravac napada za diviziju.³³

Opšti napad divizija 1. armijske grupe NOVJ i jedinica Crvene armije na Beograd otpočeo je poslije podne 14. oktobra. »Jaka tutnjava sovjetske artilje-

32 Zbornik, tom I, knj. 13, str. 364-365.

33 Zbornik, tom I, knj. 13, str. 376-379; Zapovijest štaba 1. proleterske divizije od 14. X 1944. štabovima 1, 3. i 13. proleterske i 8. crnogorske brigade.

rije« kako to piše u Beogradskoj operaciji, »potresla je okolinu Beograda. Preko 300 topova i minobacača i 24 gardijska minobacača sručili su vatru na prednji kraj neprijateljeve odbrane i na njegova uporišta na južnoj ivici grada. Skoro pola sata smrtonosna vatra ogromne snage besnela je na malom prostoru, čija površina nije bila veća od 4 km². Cim se stišao plutun »kacašak«, što je bio znak da je artiljerijska priprema završena, bujica sovjetskih i jugoslovenskih boraca preplavila je beogradske ulice«.³⁴ Njemačka odbrana na ivici grada slomljena je u toku noći. Prva proleterska i 8. crnogorska brigada, uz podršku sovjetskih tenkova, zauzele su Voždovac i Dedinje i u toku 15. oktobra preko Auto-komande (sada Trg oslobođenja) nastavile da nadiru ka Slaviji (sada Trg Dimitrija Tucovića) i dalje u unutrašnjost grada. I ostale jedinice NOVJ toga dana su duboko prodrle u grad na svojim pravcima napada.

U toku noći između 14. i 15. oktobra, pošto je probijena odbrana neprijatelja na spoljnoj ivici grada i zauzeto Dedinje, štab 13. proleterske brigade izdao je naređenje potčinjenim jedinicama, datirano sa 15. oktobar, kojim je polazeći od toga da »Brigada i dalje ostaje u drugom borbenom talasu za VIII crnogorskom brigadom, koja je zauzela Dedinje, i sa Dedinja produžuje prodor... « naredio 1, 2, 3. i 4. proleterskom bataljonu da iz rejona rasporeda krenu na Dedinje gdje će se razmjestiti u gotovosti da stupe u borbu na pravcu napada 8. crnogorske brigade ako to zatreba. Peti proleterski bataljon, ambulanta, intendantura i prištapske jedinice trebalo je da krenu prema Dedinju u 8 sati. Pošto je vladalo uvjerenje da će Beograd brzo biti zauzet, bilo je planirano da 1. proleterska i 5. udarna divizija ostanu kao posada u gradu. Za 13. proletersku brigadu bilo je predviđeno da se razmjesti u rejonu Vojna akademija - Ministarstvo vojske.³⁵

Nešto poslije pola noći brigada je iz Resnika krenula prema Beogradu i ujutro 15. oktobra razmjestila se na Dedinju. Oko podne, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, štab brigade, ostavivši 2. proleterski bataljon na Dedinju radi održavanja reda, prema Karađorđevom parku, Slaviji, Vojnoj akademiji i Ministarstvu vojnom, uputio je 1, 3. i 4. proleterski bataljon. Oni su slijedećeg dana kod Karađorđevog parka u širem rejonu Slavije napali poveću grupu Nijemaca, koja je vjerovatno iz istočnog dijela grada pokušala da se probije ka Savskom mostu, i u toku noći prisilili je na predaju. Ujutro, 17. oktobra ova tri bataljona, po naređenju štaba divizije, preko Južnog bulevara, Dušanovca i Pašino brda, prebacila su se u rejon Cvetkove mehane sa zadatkom da pojačaju snage koje su u rejonu Malog Mokrog Luga spriječavale prodor njemačke grupacije (1. brdska divizija, grupa »Vitman« i dr.), koja je, pošto je zaostala kod Smeareva, pokušavala da se preko Grocke, Boleča i Malog Mokrog Luga probije u Beograd. Međutim, pošto su 5. i 21. divizija NOVJ, zajedno s jedinicama Crvene armije, zaustavile a zatim i odbacile njemačke snage sa tog pravca prema Avail, to oni nijesu ni angažovani u borbama u tom rejonu osim jedne čete 1. proleterskog bataljona. Ostali bataljoni vršili su pretres kuća radi pronalaženja skrivenog oružja i zaostalih neprijateljskih vojnika.³⁶ Sve vrijeme 2. proleterski bataljon nalazio se na Dedinju.

34 Kolektiv sovjetskih i jugoslovenskih autora, Beogradska operacija, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1964, str. 223.

35 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 43/1: Naređenje štaba 13. proleterske brigade od 15. X 1944. štabovima bataljona i komandama samostalnih jedinica.

36 Događaji u tom rejonu odigrali su se tako prema operativnom izvještaju štaba 13. proleterske brigade od 18. X 1944. štabu 1. proleterske divizije u kome u vezi s tim, pored ostalog, piše: »Poslije toga Brigada je prebačena na sektor Cvetkova mehana - ul. Kralja Aleksandra, gdje nije učestvovala u borbi, osim jedne čete I bataljona, koja je napadala neprijatelja u pravcu Mokrog Luga zajedno sa Sovjetima. Ostali bataljoni vršili su pretres kuća« (Arhiv VII, k. 727, br. reg. 15/2). Međutim, prema operacijskom dnevniku 3. proleterskog bataljona ti događaji imali su drugačiji tok. A evo kakav: »Istoga dana oko 14 sati krećemo sa bataljonom preko Dušanovca i Pašino brda prema Cvetkovo mehani, pošto je iz toga pravca nastupalo oko 2.500 Nijemaca koji su kretali iz Smedereva, težeći da se probiju na Savu. Sa istim neprijateljem smo se sukobili kod Majdana i Marinkove bare i kod same mehane. Uz pomoć sovjetskih tenkova potukli smo potjuno Švabe i veliki broj zarobili. Rusi u zajednici sa našim borcima hvataju Švabe i samo dave. Švabe izgubile glavu i beže koji kuda ali svuda padaju u klopku. Narod Beograda hvata Švabe i dovodi ih našoj vojsci«.

Vrhovni komandant NOV i POJ maršal Jugoslavije Josip Broz Tito govori na smotri dijelova jedinica koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda. U stroju su i borci 13. proleterske, Banjica 27. oktobra 1944. (Iz albuma Njegoslava Puharića)

U borbama za Beograd 13. proleterska brigada zaplijenila je 23 topa raznog kalibra, 10 mitraljeza, 45 raznih puškomitraljeza, 4000-5000 pušaka, 2 minobacača i velike količine municije. Ubila je oko 150 i zarobila 329 njemačkih vojnika i oficira, dok je sama imala 3 poginula i 12 ranjenih boraca.³⁷

U dogovoru s Komandom grada Beograda 13. proleterska brigada 18. oktobra raspoređena je po kvartovima.³⁸ Tako se štab brigade zajedno s 1. proleterskim bataljonom smjestio kod zgrade Uprave VII kvarta u Sjeničkoj 1, i 3. proleterski bataljon kod VIII kvarta a 2. proleterski bataljon kod XII kvarta. Komandanti i politički komesari bataljona vršili su dužnost upravnika kvartova i starali se o održavanju reda na teritoriji određenog kvarta. Bataljoni su obezbjeđivali javne zgrade i magazine, prikupljali razbacano i skriveno oružje, hvatali zaostale neprijateljske vojnike i hapsili razne narodne izdajnike i saradnike okupatora. Bataljoni su vršili i mobilizaciju građana radi raščišćavanja ruševina i ulica, nastojeći da se što prije uklone svi leševi.

Za to vrijeme nastavljene su veoma žestoke borbe s njemačkim snagama na užem području Beograda sve dok 20. oktobra prije podne nije skršen i posljednji njihov otpor na Kalemegdanu, kod željezničke stanice i Savskog mosta i grad oslobođen. Tim povodom vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito toga dana uputio je zapovijest komandantu 1. armijske grupe, general-lajtnantu Peku Dapčeviću u kojoj je, pored ostalog, pisalo: »Ova velika pobjeda nad najvećim neprijateljem naših naroda - njemačkim okupatorom naročito je značajna po tome što su u borbi za oslobođenje junačkog Beograda dali svoju krv sinovi junačke Šumadije, junačke Krajine i ostale Bosne, junačke Crne Gore, sinovi bi-

37 Trinaesta proleterska, str. 540-542: Operativni izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 18. X 1944. štabu 1. proleterske divizije.

38 Prije i u toku rata, u administrativnom pogledu, Beograd je zajedno s prigradskim naseljima bio podijeljen na kvartove sa upravama na čelu.

jelog Zagreba i Hrvatskog zagorja, sinovi kršne Like, Dalmacije, Slavonije, Vojvodine i Slovenije. Ta je pobjeda tim značajnija što je izvojevana zajedno sa jedinicama slavne bratske Crvene armije. - Za vanredno junaštvo i upornost u borbi za oslobođenje Beograda izražavam svoju zahvalnost i priznaje borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima: I divizije, V divizije, VI divizije, XXI divizije, XXVIII divizije, XVI divizije, XXXVI divizije i XI divizije».³⁹

U vrijeme dok su se borbe za oslobođenje Beograda privodile kraju, štabovi 1. proleterskog korpusa i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije odlučili su da oslobode i Zemun. Za ostvarenje te odluke određena je 13. proleterska brigada, dijelovi 6. proleterske divizije i dijelovi 4. gardijskog mehanizovanog korpusa. Pošto je Zemun u to vrijeme pripadao, takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj planom je bilo predviđeno da u Zemun prva uđe 13. proleterska brigada kao jedinica formirana u Hrvatskoj, a sem toga ona je bila i odmornija od ostalih jedinica koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda.

Prije podne 20. oktobra, bataljoni 13. proleterske brigade smijenjeni su po kvartovima jedinicama 1. proleterske i 5. udarne divizije i upućeni ka starom mostu preko Save koji je ostao neporušen. Jedino je i dalje 2. proleterski bataljon ostao u rejonu Dedinja. Zemun su branili razni dijelovi njemačkih jedinica koji su se povukli iz Beograda kao i dijelovi 118. divizije, podržani snažnom artiljerijskom vatrom sa Bežanijske kose. Oko 15 sati 4. proleterski bataljon 13. proleterske brigade zajedno s jednim bataljonom 73. gardijske divizije Crvene armije, uz podršku artiljerije i tenkova, prešao je pod borbom most preko Save, a zatim još tri bataljona brigade. Nijemci su artiljerijom uporno tukli jedinice i most, želeći da ga sruše ili oštete. Međutim, uprkos artiljerijskoj vatri i otporu pješadijskih dijelova jedinice su uspjele da obrazuju mostobran na lijevoj obali Save.

Odmah iza 13. proleterske brigade preko mosta su se prebacili i dijelovi 6. proleterske divizije i još neki dijelovi Crvene armije i bez zadržavanja upućeni u napad prema aerodromu i Bežaniji. Brigada je krenula u napad prema Zemu- nu sa 3. i 4. proleterskim bataljonom između ceste i Dunava i 1. proleterskim bataljonom između ceste i željezničke pruge, dok je 5. proleterski bataljon nastupao iza 1. proleterskog bataljona kao brigadna rezerva. Neprijatelj je pružao veoma žilav otpor tako da su bataljoni sporo napredovali uz osjetne gubitke. Jedino je uveče 3. proleterski bataljon zajedno s pješadijom Crvene armije uspio da pro- dre do željezničke stanice Zemun (danas rejon hotela »Jugoslavija«) ali je od nje odbačen protivnapadom, tako da su se bataljoni krajem dana zadržali na pola puta između željezničke stanice Zemun i mosta preko Save.

U toku noći između 20. i 21. oktobra preko mosta na Savi prebačena je iz Beograda još jedna brigada 6. proleterske divizije i neke tenkovske jedinice Cr- vene armije. I 2. proleterski bataljon pomjeren je sa Dedinja u Pop-Lukinu ulicu kako bi, ako zatreba, mogao biti brzo uveden u napad prema Zemu- nu. Ujutro po magli, Nijemci su se privukli položajima 13. proleterske brigade u namjeri da je iznenade, napadnu i odbace natrag preko Save i poruše most, nastojeći da do- biju u vremenu radi organizacije nove linije odbrane u Sremu. Međutim, bili su na vrijeme primjećeni i osujećeni u namjerama. Njihov napad brzo je zaustav- ljen, a zatim su bataljoni zajedno s jedinicama Crvene armije, podržani artilje- rijom i tenkovima, krenuli u napad. Iako je davao jak otpor uz snažnu artiljerij- sku i minobacačku vatru, od koje su jedinice trpjele velike gubitke, neprijatelj je bio prisiljen da se polako povlači. I nakon borbe koja je nesmanjenom žesti- nom trajala čitav dan, tek uveče su bataljoni ponovo prodrli do željezničke st- nice Zemun, gdje su borbe nastavljene cijelu noć.

I dok su vođene borbe kod željezničke stanice, Nijemci su u toku noći iz- vlačili svoje snage iz Zemuna, a pred zoru se povukli i od željezničke stanice. Ujutro 22. oktobra kad su bataljoni 13. proleterske brigade i dijelovi 73. gardijske divizije krenuli u napad, neprijatelja pred njima nije bilo. Odstupio je prema Sta-

39 Zbornik, tom II, Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ, novembar - decembar 1944. str. 561.

roj Pazovi i Rumi. Zemunje bio slobodan. Bez otpora se predalo 160 domobrana, 41 financ, 27 policajaca i 16 avijatičara. Toga dana je u Zemun u sastav brigade stigao i 2. proleterski bataljon. Istovremeno, 6. proleterska divizija zauzela je Bežaniju i Bežanijsku kosu i nastavila da nastupa za neprijateljem, dok je 12. korpus NOVJ forsirao Savu kod Umke i Skele i otpočeo operacije u Sremu. Time je beogradska operacija bila završena.

Brigada je u borbama za Zemun zarobila 12, ubila 85 i ranila nepoznat broj njemačkih vojnika. Zaplijenila je 6 puškomitraljeza, 6 automata, 7 pištolja i veći broj pušaka uz vlastite gubitke od 16 poginulih, 98 ranjenih i 30 nestalih boraca.⁴⁰

Poslije oslobođenja Zemuna, 13. proleterska brigada zadržana je u njemu kao posadna jedinica, dok su ostale brigade 1. proleterske divizije i još neke druge jedinice po oslobođenju Beograda zadržane u njemu. U Zemunu, brigada se smjestila u kasarnama i preuzela obezbjeđivanje javnih zgrada i fabrika, a vršila je i pretres pojedinih dijelova grada radi pronalaženja skrivenog oružja i sakupljanja ostavljene vojne opreme, hvatanja zaostalih neprijateljskih vojnika i hapšenja narodnih izdajnika i saradnika okupatora. Za komandanta mjesta postavljen je komandant brigade potpukovnik Milan Žeželj, a za političkog komesara Branko Pešić. Štab brigade i komanda mesta nalazili su se u sadašnjoj Komandi Jugoslovenskog Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane. Pored pomenutih poslova u jedinicama je odmah počela intenzivna vojno-politička obuka, naročito s novomobilisanim borcima s područja Srbije. Preduzete su i potrebne mjere da bi se sačuvala i učvrstila disciplina i izbjegli razni negativni postupci kako između boraca, tako i između boraca i građana koji bi mogli narušiti lik Dorca NOVJ, prije svega proleterske jedinice čiji je kult posebno njegovan. Radi toga odmah su se počeli održavati sastanci komandi i štabova, bataljonske i četne Konferencije, kao i sastanci partijskih i skojevskih organizacija.

Tri dana nakon oslobođenja, u Beograd stigao je vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito i 27. oktobra na Banjici izvršio smotru dijelova jedinica koje su učestvovala u borbama za oslobođenje grada. Među postrojenim borcima 1. i 2. proleterske, 4. i 10. krajiške, 4. srpske, 3. ličke proleterske i Konjičke brigade, artiljerijskih i minobacačkih jedinica 1. i 6. proleterske i 5. udarne divizije bila je i 13. proleterska brigada »Rade Končar«. Ona je prethodnog dana stigla na Banjicu, ostavivši samo jednu četvu u Zemunu, i vršila pripreme za smotru i defile. Svi njeni borci i starješine osjećali su se neobično ponosni i sretni kad su se našli postrojeni pred Vrhovnim komandantom.

Pošto je obišao stroj njegove prve riječi kojima se obratio postrojenim jedinicama bile su: »Drugovi borci, Komandiri i komandanti i politički komesari Narodnooslobodilačke vojske! Izražavam svoju zahvalnost za vaše junačko držanje pri oslobođenju nama svima dragog glavnog grada Beograda«. Govoreći dalje o značaju oslobođenja Beograda i narednim zadacima, on je, pored ostalog, rekao: »Sada je vaš zadatak i zadatak svih ostalih boraca, naročito sinova Srbije, da zajedno sa ostalim narodima oslobode i preostali dio naše namučene zemlje. Sada će sinovi Beograda i Šumadije, zajedno sa Hrvatima i ostalim borcima iz ostalih krajeva, osloboditi i naš grad Zagreb. To su vaši zadaci. Vaš je zadatak da, rame uz rame s Crvenom armijom gonite zakletog neprijatelja iz ove naše svete, krvlju natopljene zemlje... Na kraju, drugovi i drugarice, ja vas pozivam da kao i da sada istrajete u teškoj borbi, koja još nije završena. Blizu je dan kada će naša zemlja biti potpuno oslobođena«, završio je svoj govor vrhovni komandant NOV i POJ maršal Jugoslavije Josip Broz Tito.⁴¹

Ozarena lica i borci 13. proleterske brigade, nakon završenog govora, prodefilovali su čvrstim ratničkim korakom ispred vrhovnog komandanta, a zatim su prošli kroz grad usput oduševljeno pozdravljani od naroda. Ponovo su se vratili u Zemun puni nezaboravnih utisaka.

40 Arhiv VII, k. 727, br. reg. 16-1/1, 23-1/10 i 13-1/13: Operativni izvještaj štaba 13. proleterske brigade od 23. X 1944. štabu 1. proleterske divizije; Operativni izvještaj štaba 1. proleterskog bataljona od 22. X 1944. štabu 13. proleterske brigade i Operativni izvještaj štaba 2. proleterskog bataljona od 23. X 1944. štabu 13. proleterske brigade.

41 Tito, »Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945«. Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945, str. 228, 229 i 231.